

Nad knihami bratrů Bangových a Elišky Tanzer: Vykročení k literárnímu mainstreamu?²

Over the books of the Banga brothers and Eliška Tanzer: Stepping towards the literary mainstream?

Banga, Radek. 2021. *(NE)POŠLI to dál*. Praha: Nakladatelství xyz, 239 s., ISBN 978-80-7597-865-3.

Banga, Patrik. 2022. *Skutečná cesta ven*. Brno: Host, 215 s., ISBN 978-80-275-1342-0.

Tanzer, Eliška. 2022. *Vyrostla jsem v ghettu, (aneb) Nikoho neobviňuji, nikomu se nechci mstít. Chci se jen vyléčit*. Praha: Kniha Zlín, Albatros media, Edice IN, svazek 14, 319 s., ISBN 978-80-7662-383-5.

Abstract

The review article presents a content analysis of three autobiographical books written by young Romani authors published in 2021–2022. All three authors share the need to come to terms with the traumas of their youth and the desire to achieve a better position than the one reserved for them by the “society” or circumstances at the beginning of their careers. This text explores the extent to which the authors approach their autobiographical writing from a critical sociological point of view and whether they succeed in identifying and describing the social mechanisms that have pushed and kept the Roma on the margins of society. At the same time, it touches on the question of whether the three books can be perceived as a step of Romani writing towards mainstream literature.

Key words

Romani autobiography, Romani literature, violence, minority stress

Jak citovat

Viková, L. 2023. Nad knihami bratrů Bangových a Elišky Tanzer: Vykročení k literárnímu mainstreamu? *Romano džaniben* 30 (2): 67–91.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10473725>

1 Autorka působí jako odborný asistent na Katedře sociální a kulturní antropologie, Fakulta filozofická Univerzity Pardubice. Kontakt: lada.vikova@upce.cz

2 Děkuji všem, kteří mi k původnímu textu přispěli radou i konstruktivními námitkami, jmenovitě anonymní(mu) recenzentce(/-tovi) a dále Janu Ortovi, Pavlu Kubaníkovi, Renatě Berkyové, Heleně Sadílkové a ostatním členům redakce *Romano džaniben*.

Úvod

Tato stať přibližuje tři nedávno vydané biografické knihy autorů pocházejících z romského prostředí: veřejně známých bratrů Bangových, Radka a Patrika, a dosud neznámé autorky píšící pod pseudonymem Eliška Tanzer původem ze Slovenska, ovšem od svých třinácti let žijící ve Velké Británii. Ač jde oficiálně o memoáry, mohli bychom tento žánr dále specifikovat jako memoáry mladých lidí, kteří za sebou mají mimořádnou zkušenost a jsou ochotni ji sdílet.

Vzhledem k tomu, že jde o autobiografie mladých lidí narozených do romských rodin v bývalém Československu v osmdesátých a devadesátých letech, které u nás vyšly s poměrně krátkým odstupem, a dále proto, že se všem podařilo rozvířit stojaté vody ve společenské diskusi o nerovném postavení Romů v zemích bývalého Československa (v případě knihy E. Tanzer viz např. Ševela 2020, Ágg 2021), Patriku Bangovi³ se pak také dostalo zasloužené pozornosti,⁴ nabízí se obsahy a poselství těchto knih souhrnně reflektovat a vzájemně je porovnat. Kromě toho je cílem této stati zaměřit se na kontext vzniku těchto knih a formulovat, jaké svědectví o společenském vývoji v zemích bývalého Československa souhrnně přinášejí, a to především s důrazem na reflektované nerovnosti, nejistoty a nebezpečí, s nimiž se autoři a autorka coby děti a dospívající museli vyrovnávat a jimž byli nuceni čelit. Současně se snažím zjistit, do jaké míry každý z nich dokázal během svého autobiografického psaní nahlédnout vlastní zkušenost kriticky ve vztahu k mechanismům (tehdejší i současné) společnosti, které uvrhly a případně nadále udržují velkou část romských komunit na okraji společnosti. Co se týče motivací autorů pro napsání těchto knih, zdá se, že se do jisté míry prolínají: všichni čtenářům předkládají obtíže romských dětí a dospívajících na cestě za úspěšným životem. Každý se při tom vyjadřuje jiným jazykem i jinými prostředky. Jako by potřeba sebevyjádření mladých Romů visela ve vzduchu a čtenářská obec i nakladatelé jen čekali na to, kdo se z mladých Romů a Romek stane tím prvním, kdo svůj příběh sepiše. U některých pasáží zde rozebíraných knih mohou čtenáři pochybovat, do jaké míry jsou vzpomínky autentické a do jaké míry zkreslené. Jak to u memoárů bývá, nejde o objektivní studie, ale o zachycení vlastních vzpomínek, které autor sepisuje s určitou intencí: chce upozornit na určité jevy a vypíchnout je. Právě tak je třeba i tyto tři knihy vnímat. Blíže se otázkám volby témat a paměti věnuji v dalších kapitolách.

3 Kniha *Skutečná cesta ven* získala r. 2023 výroční literární ocenění Magnesia litera v kategorii Debut roku.

4 Nelze vyjmenovat všechny reakce na tuto knihu a rozhovory, které P. Banga poskytl. Je ovšem zřejmé, že se po vydání knihy stal komentátorem dění v romských komunitách (např. dne 21. 7. 2023 byl hostem Interview ČT 24 - <https://ct24.ceskatelevize.cz/3602031-interview-ct24-patrik-banga-21-7-2023?fbclid=IwAR2HSoYu-QeKjmgx17cidW1BgoRat8eXNSd5XtDXT6dpGWAdST9eim3Ot6w> [cit. 1. 8. 2023]).

V textu se nezaměřuji primárně na porovnání literárních kvalit těchto knih,⁵ i když základní charakteristice jednotlivých děl se ani zde vyhnout nelze. Ústřední snahou tohoto textu je formulovat společné poselství, které lze ze souboru těchto tří knih čerpat, a zároveň se zaměřit i na přístup autorů k reflexi strukturálního násilí, kterých se společnost na jejich rodině a případně jich samých dopouštěla. V tomto ohledu si kladu za cíl zjistit, zda knihy bratrů Bangových a E. Tanzer přispívají také k celospolečenské diskusi o systémových nerovnostech, jak na ně upozornili ve svých – do češtiny nedávno přeložených – knihách francouzští autoři hlásící se ve svém autobiograficko-sociologickém (až politologickém) psaní ke svému nižšímu sociálnímu původu a menšinové sexuální identitě D. Eríbon (2019) a É. Louis (2017, 2019, 2021a, b, 2022), jejichž přístup následně rozvířil diskusi vícero teoretiků.⁶

1 Nad žánrem memoáry v dnešní době

Knižně zpracované biografie (možno říci literární autobiografie) patří ke čtenářsky dlouhodobě oblíbeným žánrům (Válek 2000). Ve zmíněné studii sice není zmínka o tehdy již publikované biografické knize Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* (Lacková 1997), ovšem úspěch této knihy, sestavené na základě společných rozhovorů editorkou M. Hübschmannovou, byl natolik patrný (knihla byla vydána opakovaně, vyšla dokonce i v několika překladech – více viz např. Ryvolová 2011a: 65), že zájem alespoň některých nakladatelství o vydávání dalších podobně laděných autobiografických vzpomínek zástupců Romů v poslední době roste. Publikování se dočkaly např. vzpomínky politicky aktivních Romů Karla Holomka (Oswald 2010) nebo Emila Ščuky (Ščuka 2019⁷), významným počinem posledního desetiletí je vydání knihy detailně komentovaných vzpomínek Josefa Serinka (Serinek, Tesař 2013), nakladatelství Kher a Paseka vydala v r. 2022 společně knihu vzpomínek Olgy Fečové *Den byl pro mě krátký* (Fečová 2022⁸). Vedle těchto cenných vlastních vzpomínkových vyprávění zástupců Romů vydaných u mainstreamových nakladatelů byly otištěny či zpracovány četné memoáry či vzpomínková vyprávění (obvykle na základě rozhovorů) publikované at už na stránkách časopisu *Romano džaniben* (dále RDž) či Muzeem romské kultury (za všechny např. *Memoáry romských žen* – Kozáková 2004, Machálková 2004).

Že v poslední době vycházející autobiografie nejsou doménou pouze dříve narozených známých osobností, které své vzpomínky zpracovávají na domnělém

5 Některá z děl byla již z tohoto hlediska pečlivě analyzována. Velmi zasvěcenou kritiku knihy *Skutečná cesta ven* otiskl např. kulturní čtrnáctideník *A2* (Žiškova 2023).

6 Zde mám na mysli především další počín periodika *A2*, v němž bylo tématu této nové francouzské vlny a především dílu a osobnosti É. Louise věnováno speciální číslo (16, vydané 2. 8. 2023). Za upozornění na tento počín, a tedy i na pro můj text přínosný koncept děkuji Janu Ortovi.

7 Viz recenze v RDž 1/2019 (Daniel 2019).

8 Recenze na tuto knihu v RDž viz Zdařilová (2023).

konci svého života, ale vydávány jsou také vzpomínky mladých lidí, je celkem zřejmé. Žánr skutečných sdílených příběhů lidí (ideálně známých „celebrit“) se zajímavou, neobvyklou zkušeností (např. překonali nemoc, závislost apod.) je evidentně na vzestupu a těší se jistě oblibě, o čemž svědčí množství těchto knih na pultech knihkupectví.⁹ Oblíbenost tohoto žánru lze vysvětlit i tím, že dodávají naději nejen všem, kdo se sami potýkají (či kdo mají mezi svými blízkými lidmi někoho) se stejným problémem. Ostatně i z romského prostředí existují podobně laděné knihy, které představují signifikantní individuální sociální vzestup z marginalizovaného prostředí. Např. v *RDž* byla před časem publikována ukázka z francouzsky psané knihy, v níž hlavní protagonistka, kalderašská Romka původem z Rumunska Anina Ciuciu, v té době studentka pařížské Sorbonny, líčí svou cestu na Sorbonnu z těch nejtěžších sociálních podmínek – během dětství se stala obyvatelkou uprchlického tábora pro Romy (viz Ciuciu, Veille 2014).¹⁰ Ve velmi podobném duchu byla napsána i autobiografická kniha Oksany Marafiotiové o jejím životě v Sovětském svazu, emigraci do USA i snaze její rodiny splnit si zde svůj americký sen, kterou do češtiny přeložila K. Ryvolová (Marafiotiová 2019; recenze v *RDž* viz Jandáková, Patočková 2019). K. Ryvolová v recenzi na knihu M. Shawa (2006) připomíná i další příklady zejména kolaborativně vzniklých autobiografií romské provenience (M. Shaw je nazývá *collaborative life stories* – „společně vytvořené životní příběhy“) – z těch aspoň částečně publikovaných v češtině připomeňme vzpomínkovou knihu autorů G. Lundgrenové a A. Taikona (Lundgren, Taikon 2003 – ukázka v *RDž* viz Ryvolová 2009, kontext viz Zahova 2017 a další ukázka viz Taikon, Lundgrenová 2017), ovšem jsou i další (viz Ryvolová 2011a: 66, 69). Novinku pak představuje kniha o dosavadní cestě za životním snem romského zpěváka Jana Bendiga (Bendig, Štichauerová 2023).

2 Specifika tří životních příběhů a jejich zpracování

Každá ze zde rozebíraných tří knih je svědectvím o specifickém prožívání vlastního dětství a dospívání a přináší odlišnou zkušenost, která ovlivňuje i celkové vyznění textů. Bratři Bangové vyrůstali na pražském Žižkově a posléze na Vinohradech, tedy v městském prostředí v bytech především nižší kategorie, odkud se rodiče v jejich dospívání odstěhovali do rodinného domku na venkově a následně do paneláku ve vyloučené lokalitě. Na rozdíl od nich E. Tanzer

9 Za všechny jmenuji aspoň dvě: moderátor Aleš Cibulka popularizoval na příkladu sebe a dalších dvou známých osobností – operní pěvkyně Dagmar Peckové a sportovkyně Olgy Šípkové – zkušenosti s vyhořením (viz Honzák, Cibulka, Pilátová 2019) a dále nakladatelství, které vydalo i knihu R. Bangy, publikovalo příběh ženy, která překonala závislost na narkotikách (*Cesta ze dna* – Jenkinsová 2022).

10 Anina Ciuciu poskytla pro časopis *RDž* rozhovor v rodné kalderašské romštině (viz Hajsá, Turková, Andrš 2014).

popisuje prostředí svého dětství jako neutěšeně vybydlený „socialistický“ panelák bez elektriny, plynu i vody na okraji obce „Drovane“ (jak místo, odkud pochází, pro knihu pojmenovala) patrně na východním Slovensku. Odtud jí rodiče (tj. německý otec a matka prostitutka) ještě v dětství zaplatili propašování do Anglie, aby jí umožnili získat vzdělání a lepší budoucnost – netušili při tom, že ji čeká nejprve další strádání v podobě nebezpečné a nedůstojné cesty, otrocká práce a různé formy sexuálního obtěžování a násilí.

Také co se týče způsobů vzdělání, jsou trajektorie každého z autorů odlišné. Zatímco Radek Banga byl na školní prostředí a jeho požadavky od útlého dětství úspěšně adaptován a procházel jednotlivými stupni bez problémů, jeho dvojče Patrik se zpětně hodnotí v dětství jako hyperaktivní, neschopný vyhovět požadavkům pedagogů a v důsledku toho střídající jednu školu za druhou. Ač oba úspěšně dokončili základní školu a oba toužili pokračovat ve studiu na střední škole, maturity dosáhli až v dospělosti. Daleko komplikovanější byla cesta za vzděláním u E. Tanzer. Když se Eliščin neromský otec – žijící sice v Německu, ale s Eliškou udržující kontakt – snažil svou dceru zapsat na běžnou základní školu na Slovensku, vedení školy to odmítlo. Právě tato zkušenost s otevřenou diskriminací byla jedním z důvodů, proč s matkou Elišky, jež nadále svou rodinu živila jako prostitutka, naplánovali pro Elišku odchod z její domoviny za lepší budoucností. V Anglii, kam se dostala ilegálně (v krabici od pračky) se konečně Elišce podařilo, připomeňme však, že až ve třinácti letech, naučit se číst i psát. Později (po plnění otrocké práce v domácnostech) též nastoupila do školy a adaptovala se na britský školský systém, vystudovala střední školu a nakonec – po strašlivé zkušenosti brutálního znásilnění skupinkou cizinců a následném otřesu, který dle autorčina líčení vyústil v dlouhodobý posttraumatický syndrom – zvládla dokončit i vysokoškolské studium, obor kreativní psaní.¹¹

Dohromady poskytují tyto tři příběhy pestrou mozaiku životních příběhů, které sami autoři předkládají jako svou vlastní cestu za lepším životem. Současně též umožňují nahlédnout do mnoha společensky marginalizovaných prostředí.

Zatímco E. Tanzer nebyla před vydáním své knihy mediálně známá, o bratrech-dvojčatech Bangových lze říci přesný opak. Radek Banga je známý zpěvák a raper – především pod značkou Gipsy, resp. jako frontman kapely Gipsy.cz,¹² textař a muzikant, producent, ve vysílání ČT se účastnil např. projektu

11 Svým obsahem a také smyslem tato kniha ze všech tří nejvíce připomíná psaní É. Louise, který se ve své knize, jež v češtině vyšla pod názvem *Dějiny násilí* (Louis 2019), také snaží vyrovnat s brutálním znásilněním (v jeho případě mužem, kterého si pozval domů), a též s následnou posttraumatickou stresovou poruchou (dále jen PTSD).

12 Kapela Gipsy.cz se proslavila jednak svými romsko-česko-anglickými texty a propojením rapu, popu a world music (s prvky romské tradiční hudby). Ve složení Radek Banga, Vojta Lavička, Petr Surmaj a Jan Surmaj vydali v r. 2006 debutové album *Romano hip hop*, za které získali zlatou desku a stali se objevem roku v hudební anketě Anděl (viz <https://www.hudebniknihovna.cz/gipsy-cz.html> [23. 10. 2022]). Dvakrát (v r. 2007 a 2008) se kapela účastnila soutěže Eurosong, kde zastupovala Českou republiku (viz <https://eurovision.tv/participant/gipsy-cz> [23. 10. 2022]).

Tajemství rodu (v r. 2011), či taneční soutěže *Stardance, když hvězdy tančí* (v r. 2015). Patrik Banga je známý bloger, novinář,¹³ vedoucí blogů idnes.cz, muzikant, moderátor, autor podcastu *Bez obalu*,¹⁴ dříve též zpravodaj ČT. Oba přišli na svět v r. 1982 do rozvětvené rodiny Julia a Anny Bangových. Rodiče pocházeli z muzikantských rodů a v obou rodinách se nacházely významné osobnosti, básník Dezider Banga (1939–2022) byl otcův strýc, v matčině rodině se proslavil Ladislav Body (1949–2017), poslanec České národní rady.

Na rozdíl od Bangových, v rodinné historii E. Tanzer se známé osobnosti nenachází, spíše těžkými časy poznamenání předkové. I ona se – stejně jako R. Banga – snaží pomocí rodových historií odhalit kořeny problémů, jimž sama ve své rodině čelila. Čtenáři se dozví, že prababička a babička „Zlatkovy“ měly v meziválečném období žít v jiné, blíže nespecifikované zemi, odkud byly za války odvečeny do koncentračního tábora (zatímco praděda i babiččin bratr byli spolu s dalšími Romy během razie nejspíš zavražděni): oběma se podařilo útrapy KT přežít a na Slovensko se dostaly po skončení války. Traumata z razie i z věznění se prababičce vracely v podobě nočních můr. Zároveň nutno přiznat, že některé momenty dotýkající se v knize Tanzer války, působí až neskutečně a spíše jako fikce, jako by se autorka snažila propojit své vzpomínky i s reminiscencemi na holokaust Romů a Sintů. Podobných až neuvěřitelných momentů, kdy je těžké si představit, že jde o čistě autentické vzpomínky a nejedná se minimálně o stylizaci, je v knize více. O tom svědčí i text otištěný v *Hospodářských novinách* (Ševela 2021), v němž si autor klade otázky týkající se dalších nepravděpodobných momentů (celkem uspokojivé odpovědi dostává od autorky, z nakladatelství i od její školitelky – viz tamtéž). E. Tanzer odhaluje i rodinu svého otce: k nacismu inklinujícího dědu, babičku ruského původu, své sourozence, z nichž každý má jinou matku. Eliščiny vztahy s rodinou matky i otce by se mohly zdát naprosto zoufalé, nejisté a chladné, ovšem autorka je líčí s takovou lehkostí, jako by znovuprožívala své dětské zasnění symbolizované zaujetím vlastním tanečním uměním, či sledováním oblaků. Čtenáři se zdá, že si starosti připouštěla jen do té míry, do jaké je dokázala unést.

2.1 Příběh Radka Bangy

R. Banga se ve své autobiografii vyrovnává především se svým komplikovaným vztahem s otcem a od začátku do konce je leitmotivem jeho knihy domácí násilí, které se u otce spouštělo požitím alkoholu. Domácí násilí zároveň R. Banga představuje jako běžný model chování v romských rodinách i partnerských vztazích. K napsání knihy ho vedla – jak uvádí – potřeba toto dědictví rodinné

13 Viz jeho profil na serveru idnes: <https://www.idnes.cz/novinari/patrik-banga.N2142> [4. 11. 2022].

14 Dostupné např. na serveru romea.cz (viz <https://romea.cz/cz/tema/podcast-bez-obalu> [4. 11. 2022]).

konstelace zastavit a nepředávat dalším generacím. Ač knihu dedikuje „drahé mamince Anně“ a líčí svou matku především jako pracovitou, milující a pečující, na mnoha místech ji současně otevřeně viní ze selhání (s dětmi od otce neodešla, neodpustila si kouřit 40 cigaret denně, nenechala vyměnit životu nebezpečnou karmu apod.). Hlavní intencí jeho knihy je, viděno z perspektivy autora, snaha pomoci dětem, které jsou (či byly) svědky domácího násilí,¹⁵ uvědomit si, že nejsou zodpovědné za jednání svých rodičů a mají právo na vlastní dobrý život, také že svým rodičům nic nedluží, spíše naopak (rodiče jsou ti, kteří selhali), a především že musí najít sílu nepředávat model domácího násilí dalším generacím. Tato intence „nepředávat násilné jednání dál“ je jistě chvályhodná, přesto kniha vzbuzuje mnoho otázek a pochybností.

Především je velmi na škodu, že jeho kniha představuje romskou komunitu téměř jednostranně a převážně jako násilnou a rozvrácenou. R. Banga se nevyhýbá hodnocení romských rodin a do určité míry – když především v závěrečných kapitolách hledá příčiny problematického chování – i jejich generalizaci,¹⁶ přičemž tyto jeho formulace jsou velmi problematické. V knize jsou sice i pasáže, které ukazují radostné chvíle z dětství, především se ale jedná o momenty, kdy si ho všiml někdo z Neromů a podpořil ho, nebo si od zakouřeného a plísni promořeného domova odpočinul na škole v přírodě. Líčí, že častým pobytem v nemocnicích a gádžovském prostředí si k romskému prostředí vypěstoval odstup a odmalička si uvědomoval, že nepatří ani do jedné ze společností – je nucen žít mezi dvěma světy.

„Bráchové, těm Žižkov vyhovoval a problémům se nevyhýbali, ba naopak. Já ty věčné rvačky nemohl snést, a tak jsem často chodil ven raději sám.“
(Banga R. 2021: 14)

Tento citát jako by symbolizoval perspektivu knihy R. Bangy – celá kniha působí, jako by šlo autorovi především o náhled vlastní dosavadní životní cesty: kniha má ukázat, jak a čím byla jeho osobnost utvářena, a to v konkrétním rodinném prostředí. Do analýzy dobových společenských podmínek a procesů, které působily na romskou komunitu, se R. Banga ve svém psaní nepouští.

15 Tato autorova intence vyplývá i z rozhovorů, v nichž R. Banga hodnotil jak svou knihu, tak i zkušenosti ze svých přednášek po školách, kde dětem po dobu deseti let vyprávěl o svých zkušenostech s domácím násilím a o potřebě tento model jednání zastavit (např. Drtinová 2021). Tyto své přednášky inzeruje autor i na svých webových stránkách (viz <https://www.radekbanga.cz/prednasky/> [cit. 23. 10. 2022]).

16 Jako jednu z příčin problematického jednání mezi Romy považuje R. Banga reprodukci ponižného postavení, které má podle něj kořeny až v indickém kastovním systému: „Z rodné země jsme si přivezli jen velmi těžko léčitelnou chorobu – PONÍŽENÍ“ (Banga, R. 2021: 174). Za projevy této „nemoci“ považuje výbušnost a lenost, které jsou způsobeny nedostatkem sebevědomí, které vzniká jako následek nedostatku uznání. Tyto tenze pak mohou dle R. Bangy ústít v domácí násilí a rozvinutí poruch osobnosti. Zároveň boří mýtus o romské rodině a lásce romských rodičů k dětem: „Jsou to často rodiče v romských rodinách, kdo vykořisťuje své děti a používá je jako zdroj pro své příjmy“ (tamtéž: 188).

2.2 Příběh Patrika Bangy

Perspektiva P. Bangy je naopak mnohem více výpovědí o podmínkách a okolnostech, kterými byla ovlivněna celá generace romských dětí a dospívajících žijících v devadesátých letech v Praze. Podle jeho svědectví se romská mládež v Praze setkávala s otevřeným rasismem a kriminalizací (a to i ze strany učitelů či policie) i s dealery drog a čelila mnohým dalším narůstajícím sociálním problémům, jako například segregovanému vzdělávání, které se v mnoha městech nepodařilo vyřešit dodnes. Tyto paměti – ač ve způsobu vymanění se působí unikátně a neopakovatelně – jsou cenné tím, že podávají svědectví o nuceném stěhování do vyloučených lokalit i o dalších systémových selháních, vedoucích k marginalizaci celých rodin a potažmo celé skupiny obyvatel. Ač P. Banga vychází ze stejných reálií, jeho dětství a dospívání jako by se odehrávalo především v partičkách žižkovských kluků. Zábavným způsobem a s nadsázkou popisuje pouliční dobrodružství, společné muzicírování, ale i střety s rasismem, z nichž zejména policejní násilí (na prakticky ještě dětech, které ani neměly občanské průkazy) se pro čtenáře stává hlavní šokující sdílenou zkušeností. Policejní brutalita vůči Romům byla dle vzpomínek P. Bangy mezi pražskými policisty v devadesátých letech běžná, a navíc dle zkušenosti autora zjevně posílená i jejich sympatizováním s tehdejšími neonacisty. Nezdary či dokonce nezáměr pedagogů o začlenění romských dětí lící skrze až patologické jednání některých učitelů vůči romským dětem, jimž systematicky sráželi sebevědomí a podceňovali jejich schopnosti. Cílem jeho knihy je pak ukázat, jak se z tohoto bezútěšného prostředí dokázal vymanit a stát se nejprve terénním pracovníkem a následně novinářem a humanitárním pracovníkem. Na svém případě tak ukazuje, že „cesta ven“ je (resp. byla) možná, ovšem současně také mimořádně obtížná, ztížená systémovými překážkami – problémy s bydlením, předsudky na straně policistů v devadesátých letech, segregací romských dětí ve školách, podceňováním jejich schopností, kriminalizací a nakonec i závislostmi a kriminalitou, jak vyplývá ze zmínek o dalších, dle jeho slov mnohých nadaných vrstevnících. Celá kniha pak vyznívá převážně jako humorně a sarkasticky podaná vlastní životní zkušenost postihující sice osobní cestu sociálního vzestupu, ale současně prokládaná obviňováním společnosti z toho, že mnohým dalším nebyla tato „cesta ven“ umožněna.

2.3 Příběh Elišky Tanzer

E. Tanzer, jejíž příběh je tragickým a bolestným svědectvím o systémovém selhávání, zdůrazňuje jak volbou titulu, tak i v předmluvě, že nechce nikoho vinit, ani se mstít: k napsání knihy ji vedla touha vyléčit se, najít klid, a snad i pomoci své zemi – Slovensku. Přesto se ve svém textu dostává v otázce viny nejdál. Velmi otevřeně a láskyplně, s dospělým porozuměním popisuje komplikované

vztahy mezi romskými rody v „Drovane“ a také uvnitř rozvětvené čistě ženské čtyřgenerační rodiny „Zlatkovek“ (jak uvádí fiktivní příjmení své snad ryze ženské rodiny), kde se všechny ženy a dívky živily prostitucí a kde nechyběly nadávky i bití. I tyto momenty plní z autorčiny perspektivy určitou funkci – Tanzer je líčí téměř jako snahu zocelit psychickou odolnost těch nejmladších. Z bídy, násilí a nebezpečí, které v dětství zažívala, neviní rodinu, ale prostředí a nezáměr systému. Své vzpomínky na občasné razie policie, která místo aby je chránila, přijížděla jen, když potřebovala vyřešit případ a dopadnout domnělého pachatele, shrnuje slovy:

„Myslím, že jsem na Drovane nejvíc nesnášela právě toto. Vždycky jsem si bolestně uvědomovala svůj původ. Jsem Romka. Jsem cikánka. Jsem někdo, na koho lidé plivou. Nejsem pro vládu dost důležitá, aby se postarala o mou bezpečnost. Místo toho zvyšuje nebezpečí v mém okolí tím, že sem přemísťuje ty nejhorší kriminálníky. Jsem něco, co má zalézt do šedých, rozpadajících se panelových věžáků a nerušit idylu bílých Slováků.“ (Tanzer 2022: 37)

Tanzer dále sdílí zkušenost z Velké Británie, která jí – jako systém – na jedné straně poskytla vzdělání, ale na straně druhé dopustila, aby zde zažila otřesné podmínky dětské otrocké práce a aby se jí nedostalo ochrany a potřebné podpory, a to zvláště poté, co byla brutálně napadena a znásilněna skupinou mladých mužů.

3 K otázkám pozicionality autorů a vlivu editorů

Všichni tři autoři se ve svých knihách dotýkají, každý svým osobitým způsobem, vlastní „cesty ven“ z problémů, z nichž se mnohým jejich přátelům z dětství dostat nepodařilo, cesty za „lepším životem“. Ačkoliv se osudy tvůrců liší, přesto se knihy v mnohém vzájemně doplňují a tu a tam i potvrzují a především (zvláště knihy P. Bangy a E. Tanzer) odkrývají sociální trhliny, které se mezi romskou a neromskou společností začaly stávat propastmi. Sociologické „rozevírání nůžek“ mezi vrstvami společnosti dostává v jejich příbězích konkrétní kontury a příběhy jejich „úspěchu navzdory“ se stávají výmluvným obviněním systému, ač jsou v explicitě vyjádření vlastní zloby většinou zdrženliví.

Zatímco ve vyprávění P. Bangy je vidět jeho zkušenost s psaním blogu – převažuje dynamika, dějovost, rychlé zvraty, krátké věty, lehkost –, texty obou dalších autorů působí hloubavěji, niterněji – více se zabírají vlastními pocity, příčinami jednání dalších členů rodiny, svým bohatým vnitřním světem a hledáním důvodů, proč se lidé kolem nich chovali tak, jak se chovali. Ne že by se extrovertní P. Banga podobnými otázkami nezabýval, ale řeší je rychlými zkratkami. Např. když líčí trauma z vlastního dětství – sebevraždu svého dědy, který se předávkoval léky poté, co mu tragicky zahynul syn, uvede svou vzpomínku

lapidárně slovy: „Zvyknout se dá na všechno. I na smrt“ (Banga P. 2021: 35). Následně vylíčí svou vlastní snahu dědu zachránit, aby nezdar uzavřel úvahou:

„Dodnes nechápu, proč si vybral zrovna moment, kdy jsem s ním spal v posteli. Až ho jednou zase uvidím, bude to rozhodně jedna z prvních věcí, kterou hodlám na onom světě udělat. Pořádně ho sjet.“ (tamtéž: 35–36)

V porovnání s ním jsou knihy R. Bangy a E. Tanzer méně dějové a bohatší na sdělované pocity. Ty vynikají – v kontrastu s psaním P. Bangy – zvláště u jeho dvojčete. R. Banga se více svěčuje se svou zranitelností, křehkostí a nesmělostí, P. Banga se naopak více utíká k sebeironii, staví se do role „drsníka“ a vlastní problémy odmítá brát úplně vážně – jako by vždy věděl, že může být také mnohem hůře. I díky těmto odlišným polohám se knihy zajímavým způsobem doplňují a přináší velmi rozdílnou perspektivu a prakticky diametrálně odlišné obrazy o společném dětství a dospívání, které jistě probíhalo ve stejných podmínkách, ale bylo vnímáno či je interpretováno velice rozdílně. Kromě toho se informace téměř vůbec neopakují, tedy pokud by čtenáři v jedné knize některé údaje chyběly, dost možná si je může doplnit ve vzpomínkách druhého bratra, každý z autorů zdůrazňuje jiná fakta, a dokonce si místy zdánlivě vzájemně protiřečí.¹⁷ Nejen na těchto drobných individuálních rozdílech si lze uvědomit, že při psaní memoárů hraje velkou roli na jedné straně paměť (a vlastní verze vzpomínky), a na straně druhé i intence: co a proč chce autor memoáru sdělit, co chce zdůraznit, popř. co zamlčet, s jakým aktuálním záměrem se do psaní textu pouští.

Kromě výše uvedeného si čtenář souběžně klade také otázky, jak byly způsoby psaní těchto tří autorů ovlivněny jejich vztahem ke společnosti i k vlastnímu já. Zde se hodí zmínit koncept popsany ve výše připomenuté práci britského literárního vědce M. Shawa (2006). Jak uvádí K. Ryvolová, M. Shaw formuluje a využívá koncepty „vztahového já“ a „zvnitřnění dominantního diskurzu“ (Ryvolová 2011a: 67).¹⁸ Právě rozpoznání principů kolonizování našich vědomí všeobecně rozšířenými stereotypy je možným klíčem pro pochopení, proč si mohou vzpomínky bratrů dvojčat místy protiřečit. Vedou ovšem i k obecné úvaze o tom, jaká úskalí čekají autory pocházející z části společnosti považované v dominantním diskurzu za níže postavenou, pokud se pustí do reflexe svých vzpomínek. Mohu si – stejně jako M. Shaw – klást otázku, zda a jak se autorům

17 Např. zatímco R. Banga uvádí jako příčinu dalšího stěhování rodičů z vesničky na Jičínsku do bytu ve vyloučené lokalitě neutěšený stav zakoupené nemovitosti, na jehož opravu nebyly peníze, P. Banga nutnou změnu bydliště vysvětluje osobními neshodami rodiny s místními Romy, které přešly v otevřený konflikt. Jistě si lze představit, že příčiny se vyskytly obě a společně způsobily další exodus rodičů do nového prostředí. Je spíše zajímavé sledovat, jak i k takto zásadním změnám, k nimž v životě rodin dochází, může každý z bratrů podat o tolik odlišné hlavní vysvětlení, resp. který z aspektů si do svého narativu kdo vybírá.

18 Jak také připomíná, princip „zvnitřnění dominantního diskurzu“ známý např. od E. W. Saida (2006) či F. Fanona (2011) nazývala M. Hübschmannová pojmem „kolonizované vědomí“ (Ryvolová 2011a: 67).

a autorce těchto tří knih podařilo odhalit a nepřistoupit na dominantní diskurzy. Je to právě M. Shaw, který prostřednictvím podrobné textové analýzy přistupuje k analyzovaným „životním příběhům“ / „životním vyprávěním“ jako k součásti tradice „neobvyklých životů“. Ta, jak K. Ryvolová dokládá, patří v Británii k již historicky oblíbeným žánrům (už v 18. století byly publikované zpovědi odsouzenců před popravou), ovšem má zastoupení i v české knižní produkci – jako příklady uvádí knihy vzpomínek bývalých vězňů jak na trestnou činnost, tak na prostředí věznice (Ryvolová 2011b). M. Shaw přitom zkoumá jednak pozicionalitu autorů autobiografických příběhů ve vztahu k vlastnímu já¹⁹ a dále také vztah mezi romským vypravěčem a jeho neromským editorem (Ryvolová 2011a: 73). Na tento vztah mezi příslušníkem menšiny a většiny nahlíží pomocí konceptů „symbolického násilí“ (*symbolic violence*) a „mylného rozpoznání“ (*misrecognition*) (tamtéž: 73). „Mylným rozpoznáním“ míní autor okamžik, kdy kolonizované vědomí zvnitřnilo dominantní diskurz a nyní ho v nejlepším víře vydává za vlastní. Tento princip pak představuje jako „akt symbolického násilí, kterého se na vědomí příslušníka ovládané menšiny dopouští dominantní/ovládající diskurz“ (tamtéž: 74). I když jsem se ve své analýze soustředila převážně na momenty spadající pod jedno společné téma – autobiografické zpracování vlastního ohrožení a čelení násilí – přesto se ve svém textu nutně dotýkám i pozicionality autorů. Soustředím se na ni zejména v závěru textu, stejně jako u otázky vlivu editorů na výslednou podobu knih (viz kapitoly 6 a 5).

4 Paměť – trauma – násilí a nebezpečí – otázky viny

Ač je mezi knihami značný rozdíl, lze současně pojmenovat i to, co všechny tři knihy spojuje: zpracování osobního (do jisté míry i kolektivního) traumatu, vypořádání se s minoritním stresem, diskriminací i násilím, vykreslení doby, jak ji prožívali sami. Na tvorbu narativu o vlastním životě má vliv mnoho různých aspektů i mechanismů, vědomých či nevědomých. Zásadní roli představuje paměť a proces vzpomínání, dále vlastní otevřenost (či uzavřenost) a autocenzura – ovlivněná jistě i tím, komu je narativ určen (tedy kdo jsou jeho domnělí adresáti) a na co chce autor(/ka) ve svém psaní upozornit. Směsí těchto vlivů může pak být výsledná podoba narativu (pokud nedojde k její následné redakční úpravě).

Mimochodem, na „zamoření“ nejen memoárové literatury traumatem upozorňuje J. Němec,²⁰ jenž ve své stati otištěné v časopisu *Host* dokládá a současně i velmi kriticky nahlíží, že se z traumatu „stalo nové kulturní

19 A to ze tří hledisek: jak se vztahují ke svému vzdělání („vzdělané Já“), jak k vlastní jinakosti („mytické Já“ – tedy jak je jeho postavení mytologizováno okolní společností) a konečně jak se mu daří či nedaří podléhat dominantním diskurzům (*Misrecognised I* – „kolonizované Já“); (více tamtéž: 70).

20 Za laskavé upozornění na tuto stať děkuji Pavlu Kubaníkovi.

paradigma“, jak ilustruje na mnoha příkladech současné populární literatury na českém knižním trhu, ale též např. vznikem vědní disciplíny *trauma studies* (Němec 2023: 17, 20). Z tohoto hlediska bych se mohla tázat: jak moc jsou knihy všech tří autorů, a zejména R. Bangy a E. Tanzer (oba mj. popisují nejen traumata, ale i své stavy PTSD), ovlivněny tímto (prakticky celosvětovým) trendem? Odpověď však ponechám nyní stranou: toto téma není předmětem tohoto textu, spíše mne zde zajímá, jakých konkrétních společenských aspektů ve vztahu k osobnímu bezpečí a nebezpečí se příběhy dotýkají, zda a jak jsou pojmenovány a komu je za ně přičítána zodpovědnost.

Příkladem odborného autobiografického psaní o svém obtížném dospívání a násilí, kterému museli čelit, jsou výše zmínění francouzští autoři D. Eribon (2019) a jeho „žák“ É. Louis (2017, 2019, 2021a, b, 2023). Zvláště druhý z nich, který své autobiografické psaní předkládá v podobě politicky angažované beletrie (srov. Klimeš 2023: 6), by mohl být vzorovým příkladem pro naraci vlastního života a zpracování traumat, kde nic a nikoho (včetně sebe) místy až s překvapivou otevřeností nešetří: např. je ochoten obvinít konkrétní politiky pro jejich necitlivá rozhodnutí za smrt svého otce (Louis 2021b). A skutečně lze nalézt paralely mezi zde analyzovanými knihami a touto novou francouzskou vlnou levicově smýšlejících myslitelů, kteří skrze vlastní analýzu svého sociálního vzestupu „navzdory okolnostem“ přináší svědectví o třídních nerovnostech, jež jednotlivcům předurčují jak úspěch, tak i neúspěch ve vzdělávacím procesu, a na svých životních zkušenostech odhalují mechanismy, které pomáhají udržet třídní rozdělení společnosti.

I když se oba bratři Bangové a E. Tanzer nehlásí k určité politické orientaci anejsověhledáníviníkůtakexplicitní, přesto se svým psaním o vlastních zkušenostech prolínají s tématy zpracovanými ve zmíněných knihách D. Eribona a É. Louise. Konečně, autobiografické psaní jako způsob vyrovnávání se se vzpomínkami na brutální znásilnění (Louis 2019) je metoda, kterou lze sledovat i u E. Tanzer. Rozdíl je však v tom, že É. Louis si pro každou ze svých knih vybral jedno izolované téma (hledání vlastní identity ztížené sexuální orientací, vztah s otcem, vztah s matkou, znásilnění), zatímco E. Tanzer si prakticky shodná témata (pouze u hledání vlastní identity se jedná o identitu dívky z nejchudšího romského prostředí) spojila do jednoho výsledného a hutného textu.

Radek Banga se naopak více dotýká intimní rodinné sféry: líčí vlastní psychické problémy, které se – jak je přesvědčený²¹ – projevy jako PTSD, jejímž základem měly být traumatizující zážitky z jeho dětství především kvůli alkoholem spouštěným násilným atakům ze strany otce. Jeho bratr Patrik, jak z jeho knihy vyplývá, nevnímá rodinnou atmosféru jako nijak traumatizující.

21 Je v knize neřešenou otázkou, do jaké míry jsou jeho popisované problémy ovlivněné obtížným hledáním vlastní identity.

Ačkoliv také zmiňuje hádky rodičů, mezi něž se se svými bratry vkládal, popř. neschopnost rodičů hospodařit a šetřit peníze, vlastní rodinu přesto líčí s respektem a hrdostí, tedy spíše pozitivně jako prostředí, které přirozeně umožnilo rozvíjet hudební talenty dětí, naučilo je dělit se, podporovalo je a bylo-li potřeba, poskytlo alespoň na čas útočiště všem, kdo podporu a zázemí potřebovali. Ač je jeho kniha zlehčující a humoristicky laděná, je i ona protkaná popisy a analýzami traumatizujících zážitků či stavů bezvýchodnosti během dětství a dospívání. Kromě výše zmíněných tragických úmrtí strýce a dědy (byť podaném vždy důsledně zlehčenou, humornou formou, s nadhledem a sarkasticky) jsou to především selhání školního systému (segregování romských dětí a podceňování jejich schopností), selhání policejních složek v podobě zneužívání moci nejmenovanými policisty (násilí páchané na romských dospívajících téměř preventivně, sympatie policistů z devadesátých let k neonacistům), obchodování s dekrety na byty v Praze, které mnohé romské rodiny připravilo o střechu nad hlavou a vytlačilo je pryč z Prahy („realitky“ a dokonce i romští podnikatelé je nechali podepsat velmi nevýhodné smlouvy, jimž podpisující zpravidla nerozuměli), popř. trauma z úniku mnohých mladých lidí včetně přátel z dětství k závislostem na drogách.

Zdá se, že v dospělém (popř. zralém) věku, všichni tři autoři již s určitým odstupem zpracovali své vzpomínky – včetně těch traumatických – do podoby, kterou předkládají jako vlastní zkušenost, již ovšem mohli prožívat i jiní, ovšem jde vždy o jejich osobitou interpretaci formulovanou s určitým záměrem, s určitou dosavadní zkušeností v psaní a s určitou mírou nadhledu. Všichni ve svých knihách ukazují, resp. snad i chtějí ukázat, že sociální vzestup je možný, a to navzdory okolnostem a traumatizujícím zážitkům, současně se liší přístupy. Zatímco R. Banga předkládá svá traumata z rodinného zázemí jako fatální, události drsnějšího kalibru u E. Tanzer, kdy se od útlého dětství musela vnímat jako budoucí prostitutka a procházet domácí přípravou k tomuto řemeslu, popisuje autorka s nadhledem a dětskou fantazií a zároveň i sebeironií. A podobný sarkasmus či ironii užívá i P. Banga, když líčí svá traumata spojená s fyzickým napadením či s rasismem a sociálními problémy, do nichž změny společenského systému v devadesátých letech uvrhly velkou část romských komunit jako nejzranitelnější část společnosti. Opakovaně zažil policejní brutalitu namířenou proti romským mladíkům, dokonce i dětem, a popisuje ji tak, aby nejen šokoval ale i pobavil, např.:

„Naložili nás do aut a odvezli na Bartolomějskou. Tam jsem to ještě neznal, byl jsem si ale jist, že mě zase zmlátí jako psa. Na výslech jsem čekal dvě hodiny, Miky a Hanz měli občanku, takže mohli ven. Já občanku neměl, protože mi ještě nebylo patnáct. A tak jsem musel čekat. Strčili mě do cely, kde bylo dalších několik lidí. [...] Konečně jsem přišel na řadu [...] a tak] jsem policajtům řekl, že chci zavolat mámě do práce. Pravda, policajty jsem pobavil.

Ale nikoliv tím, o co jsem se pokusil, ale tvrzením, že matka pracuje. Zavolat mě nenechali. Místo toho [...] se mě] začali [...] vyptávat [...]. A znovu začal ten koloběh [...]. Odpověď, facka, řev. Další hodina utrpení [...].“ (Banga, P. 2022: 67)

Intence každého z autorů pro sepsání jejich svědectví jsou sice různé, ale lze tušit, že je všichni tři autoři psali s jedním společným cílem: aby se traumata, která sami prožili, již neopakovala.

Závěrem je však třeba zdůraznit, že tam, kde R. Banga viní ze svých traumat rodiče (a jeho kritika padá nešťastně na Romy obecně), P. Banga obviňuje konkrétní osoby v systému, které selhaly – např. jmenuje učitele s předsudky či policisty s neonacistickými postoji (popř. snad též dostupnost drog jako důsledek uvolnění po nástupu demokracie), tak E. Tanzer už ze svého utrpení viní (kromě násilníků, organizovaného zločinu) také vládu, která se o nejzranitelnější nestará. Francouzští autoři jdou však ve své analýze vlastního života i utrpení ještě dál. É. Louis jmenuje jako přímé viníky za smrt svého otce konkrétní politiky, jmenovitě Sarkozyho, Macrona, Bertranda i Chiraca, kteří se všichni „na otci“ během jeho života – svými politickými rozhodnutími – „vyřádili“ (Louis 2021b: 72). D. Eribon pak upírá svůj pohled i do budoucna, když na příkladu politologické analýzy (volebních preferencí a jejich proměn u vlastní rodiny) odhaluje kritické mechanismy současné demokracie a důvody selhávání levicových stran (od nichž se očekává ochrana zranitelných skupin), resp. příklon lidových vrstev k populistům, kteří nadále dokáží nejlépe hovořit jejich vlastním jazykem (Eribon 2019: 30, 90, 103–105).

Zde analyzované knihy obsahují reflexe dobové atmosféry a životních podmínek všech tří autorů během jejich dětství a dospívání, na něž je vhodné podívat se i z dalšího úhlu. Zachycují totiž stopy obou tendencí, které neoliberální systémy vůči Romům uplatňují a které bychom ve zkratce mohli nazvat „cukr a bič“, ač k „cukru“ (tj. ke vzdělání, zlepšení statusu, dobré práci) se mohou dostat jen někteří a limitovaně, zatímco „bič“ (v podobě pauperizace, marginalizace, kriminalizace) je přítomný stále. Trefně byly tyto tendence pojmenovány jako politiky dvojího diskurzu typické pro neoliberální státy: na jedné straně systém vytváří snahu o politiky integrace, rovných práv a příležitostí, a na druhé straně je možné sledovat nárůst strukturálního násilí, společenských nejistot i nedostatky v oblasti bezpečí a prostřednictvím masmédií i posilování protiromských stereotypů, které dále vedou k exkluzi (Kóczé, Rövid 2017).²² Ač žádný ze tří autorů přímo tyto diskurzy takto nepojmenoval, všichni je svým způsobem

22 Autoři zde rozpracovávali již dříve formulované postřehy o binární podobě pro- a proti-romských tendencí, které jsou v evropských státech patrné a vedou k pohybu Romů z východní a střední Evropy do západních zemí (van Baar 2011, 2019).

reflektují v popisování vlastních zážitků, které jim formovaly vztahy jak k vlastnímu romskému původu, tak i k majoritní společnosti, do níž se narodili. Jejich výsledné postoje však rozhodně nejsou shodné.

Markantní rozdíl v utváření těchto základních vazeb vykazuje ve svém autobiografickém psaní R. Banga, který na několika místech deklaruje svou pozici jako výjimečnou – nepatří ani tam, ani tam, popř. přiznává, že přísluší spíše do gádžovského světa, který ho odmalička lákal víc, ať už v podobě nemocnic, kde býval poměrně často, nebo v podobě zmíněné školy v přírodě, z níž si pamatuje především „dobrý pocit [...] [-] děti brečely, že chtějí už domů, a já brečel, že [...] [domů] nechci“ – (Banga, R. 2021: 30). A i když popis rodinného prostředí a jednotlivých osob i dějů tvoří většinu textu, jako by se autor chtěl od tohoto prostředí svým psaním distancovat. Jeho líčení často navozuje dojem exotizace vlastní rodiny ve smyslu „to si ani neumíte představit“ a jeho popisy se často pohybují na hranici nadsázky a současně přísné kritiky romského prostředí. I u něj je však možné sledovat dějinné události a proměny společenské atmosféry, např. když popisuje snahy romských rodin v devadesátých letech vymanit se z dluhů naprosto krátkozrakým řešením: prodejem vlastních dekretů na byty.

Těmto prudkým změnám v postavení Romů se však daleko podrobněji věnuje P. Banga, který se k romské identitě během psaní plně hlásí a opakovaně srovnává onen obraz dříve a po „sametu“. E. Tanzer, zjevně o něco mladší, již ve zhoršené situaci v době po převratu v r. 1989 vyrůstala, tedy u ní srovnání období dříve (kdy lidé měli dostupné zaměstnání) a nyní (kdy stát nemá zájem zlepšit podmínky nezaměstnaných rodin žijících ve zcela nevyhovujících podmínkách bez šance na důstojnější život) nemá tak jasné kontury.

V analýze všech tří knih je ovšem – jak je rozvedeno již výše – možné sledovat i sociálně-psychologickou rovinu, konkrétně snahu podělit se o reflexi vlastních traumatických prožitků, které je možné vnímat i jako do jisté míry společné, archetypální. Jak píše J. C. Alexander, sdílená traumata a sdílené příběhy o jejich překonání mohou na jedné straně pomáhat utvářet kolektivní identitu, na druhé straně se pak stávají rutinou, zároveň však, jak vysvětluje:

„jejich vznikání a pronikání do rutinní roviny má zásadní normativní dopad [...]. Tím, že umožníme členům širší veřejnosti participovat na bolesti druhých, rozšiřují kulturní traumata sféru sociálního porozumění a solidarity a poskytují účinné metody pro nové formy sociálního začlenění.“
(Alexander 2015: 115)

Toto rozšíření sociálního porozumění určitým sociálním procesům, které se odehrály v minulé době a jsou v současnosti společensky sdíleny, nazývají historikové či sociologové pojmem historické vědomí (Šubrt, Pfeiferová 2011; Sniegoň 2017: 19). Na jedné straně lze u zde představovaných knih předpokládat,

že mají potenciál ovlivnit čtenáře z jiných sociálních vrstev i jiných generací a pomoci jim získat vhled do postavení a životů lidí vyrůstajících v romském prostředí v devadesátých či nultých letech, na straně druhé je nutné reflektovat i odmítavé reakce samotných Romů. Ono nepřijetí se dotklo knihy R. Bangy, kterou mnozí romští čtenáři vnímali jako obviňující romské rodiny a zatěžující obraz celé komunity: autor vlastní zkušenost s domácím násilím téměř generalizuje a podává ho jako jev v romských rodinách běžně rozšířený, a navíc podstatnou část romských rodičů obviňuje, že ze svých dětí dělají vlastní rukojmí sledující svůj benefit. Svým i jiným romským rodičům R. Banga vyčítá: na cigarety rodiče finance měli, na pomůcky do školy a nové boty nikoliv (srov. Banga, R. 2021: 188–189). Tato obvinění vzedmula mezi Romy v diskusích na sociálních sítích, ale i na jiných platformách vlnu odporu (o ní svědčí dodnes různé reakce – viz např. Berkýová 2021, Lavička 2021, Ryšavý 2021). Je velkou škodou, že autor nevyužil potenciálu a vlastní vzpomínky na traumata a jejich dopad nepředložil pouze jako vlastní zkušenost (a naopak se uchýlil i k částečnému zobecňování). Vedlejší a snad jistě nezamýšleným dopadem jeho knihy tak může být i nárůst či upevnění předsudků vůči romským rodinám v očích majority, byť s poznáním, že i z tohoto prostředí je možný sociální vzestup, jak sám na svém příkladu R. Banga trochu naivním a bohužel i sebestředným způsobem ukazuje.

Naopak kniha P. Bangy reprezentuje sice ojedinělou zkušenost jednotlivce, ovšem zasazenou do takových reálií a reflektující takové společenské problémy, že se s knihou jistě mnoho romských čtenářů snadno ztotožní. Kniha E. Tanzer je z tohoto hlediska velmi specifická: autorka spíše jen výjimečně zmiňuje dobové okolnosti či geografické detaily ze svého dětství, a vzhledem k tvrdým i mimořádným podmínkám, v nichž vyrůstala (zároveň ovlivňovaná také pravidelnými návštěvami v rodině svého německého otce), může její případ, kdy do 13 let neuměla údajně číst a psát, zato hovořila nejen slovensky a romsky, ale i německy, působit jako zcela ojedinělý. Snad i právě pro tuto ranou zkušenost s důstojnými životními podmínkami u německých prarodičů se i jejím příběhem vine jako hlavní motiv odpor vůči diskriminaci a touha se z podřadného postavení vymanit a dosáhnout důstojnosti skrze vzdělání.

„[...] vzdělání bylo to jediné, čím jsem se chtěla obdarovat. [...] pokud jsem si toužila dát nějaký dárek, byla to důstojnost. Chtěla jsem mít možnost procházet se ulicemi východní Evropy, kde se na mě dívali jako na nějakou havěť, s papírem o dosaženém vzdělání a hlavou plnou vědomostí. [...] Mojí hlavní hybnou silou byl vzdor.“ (Tanzer 2022: 213)

Tyto její životní postoje a míra práce na sobě samé jistě naleznou mnohé sympatizanty, kteří i její traumata přijmou jako jednu z odvrácených stran naší post-sametové společnosti. Jak totiž Alexander promýšlí, nepřijetí sdílené

zkušenosti z kolektivního traumatu a jeho odmítnutí, popř. nerozšíření do povědomí společnosti může mít i konkrétní morální dopad na celou společnost (Alexander 2015: 117). Nejen že je možné konstatovat, že každý z viníků kolektivního utrpení (v našem případě např. systémy policejních složek, ředitelé či zřizovatelé škol, popř. nefunkční systém sociálního zabezpečení) nebývá nucen přijmout za své počínání morální odpovědnost, ale nedojde ani ke zcitlivění postoje společnosti vůči obětem kolektivního traumatu. Její svědectví má navíc i významný přesah. Nahlíží problematiku z globálnějšího hlediska: dotýká se zneužívání dětí ilegálních přistěhovalců k práci a dalších těžkostí marginalizovaných.

5 K literární charakteristice textů

Ač je tento text zaměřen především na vyrovnávání se s traumaty a otázku, zda se autorům podařilo zachytit sociální kontext jako zdroj mnohých potíží, kterými si sami prošli, nelze se vyhnout charakteristice základních literárních parametrů. Všichni tři autoři se snaží o líčení vlastních vzpomínek co nejčtivější, bratři Bangové dokonce zábavnou formou, i když v líčení R. Bangy představuje rušivou linii až zbytečná sebestřednost, kterou mohli editoři knihy přece jen eliminovat. Všichni vhodně oživují svá vyprávění přímou řečí, metaforami, výpustkami, E. Tanzer i poetickými obrazy, a knihy jsou tak – pokud se týče námětu i jazyka – velice čtivé a poutavé. Z literárního hlediska je třeba vyzdvihnout skutečnost, že všichni tři autoři, kteří ve svých knihách zpracovávají svůj osobní (a nutno říci silný lidský) příběh, dozráli osobnostně i literárně tak, že jsou schopni jej reflektovat a literárně ztvárnit.

Způsob psaní novináře P. Bangy je jistě ovlivněn jeho zkušenostmi ze psaní blogů a reportáží – na malém prostoru je schopen sdělit maximum informací. Za literárním vyjádřením R. Bangy, hudebníka, herce a producenta, lze spatřit mimo jiné i jeho zkušenost s otevřeným vyjadřováním emocí v textech písní, kterých napsal od svých třinácti let bezpočet.²³ Niterné hloubání „až na dřeň“ a hledání slovních prostředků k vyjádření emocí je pro něj přirozeným způsobem vlastního sebevyjádření. Současné oba bratři se psaním, resp. vydáním svých knih, nespěchali, ale evidentně v sobě nechali témata dozrávat tak, aby získali určitý odstup od dějů, o nichž píší. V případě Patrika Bangy mohl nápad vydat autobiografickou knihu dozrát i vlivem čerstvé zkušenosti s přispěním do antologií vydaných nakladatelstvím Kher (Banga 2021a, b).

Nejmladší E. Tanzer ke své knize přistupuje z jiné perspektivy: psaní se pro ni stalo – jak sama přiznává – terapeutickým nástrojem, ovšem zároveň k němu dozrála jaksi urychleně, časnou emigrací do cizí země i díky vedení svých školitelek.

23 Viz <https://www.radekbanga.cz/biography/>

„Bílá Afričanka“ Candi Millerová z Jihoafrické republiky²⁴ a Jackie Pietericková původem z USA ji během jejích vysokoškolských studií na oboru tvůrčího psaní na Wolverhamptonské univerzitě vedly k tomu, jaké knížky číst, jak čtenáře zaujmout a jak svým psaním udržet jejich pozornost. Autorku zároveň ke zrání jejího literárního projevu a také k finální podobě knihy dovedlo mnoho dalších učitelů a také redaktorů v nakladatelství, jak vyplývá z jejího poděkování. Lze tedy usuzovat, že kniha se utvářela postupně vlivem zásahů či požadavků pečlivých editorů. Na druhé straně se zdá z hlediska obsahu dosti pravděpodobné, že byla vedena k tomu některé scény popisovat expresivněji, snad i přibarveně, takže působí místy neuvěřitelně, téměř jako fikce, či aspoň se známkami exotizování nám známého prostředí. Navíc autorčin odstup od vlastního domácího prostředí jako by nepatřil jí samotné, ale spíše nezáúčastněnému pozorovateli, který je schopen líčit místy jen to špatné a šokující. Tím je na jedné straně čtenářsky přitažlivá, a na druhé straně budí pochybnosti o autenticitě (jak potvrzuje i výše zmíněný text Ševela 2020).

Z literárního hlediska je také nutné shrnout již zmíněné rozdílné vypravěčské principy, s nimiž ke svému psaní autoři přistupují. R. Banga se svým psaním evidentně angažuje v oblasti individuálního osobnostního zrání a chce svým – pravděpodobně mladým čtenářům – dokázat, že i když je situace tristní, je možné překážky překonat. Jeho vypravěčským principem se tak stává subjektivní pohled na osobnostní zrání, zatímco vypravěčským principem P. Bangy je spíše analýza a kritika společenského systému a překotných a živelných změn v ČR, které měly na romskou komunitu silně negativní dopad (zastaví se u kritiky devadesátých let, ale dále jako by mu došel dech). E. Tanzer oba tyto principy propojuje – na prvním místě žaluje na státní zřízení Slovenska a další aktéry (jako převaděče, mafii obchodující s dětskými otroky apod.), současně sleduje osobní vyrovnávání se s těmito příkořími. Její vypravěčský princip by bylo možné parafrázovat do nevysloveného motta, které propojuje jednotlivé pasáže, „vždy jsem tančila, tančím a budu tančit navzdory“, či zjednodušeně slovy „přesto chci žít“. Hlavní problematikou tohoto textu je příliš široký záběr – řeší v něm mnoho na jednom malém prostoru a střídají se v něm jedna šokující pasáž za druhou.

Z literárního hlediska je ještě patrný markantní rozdíl mezi knihou E. Tanzer (z hlediska editorské práce zjevně – možná až příliš – opečovanou) a knihami bratrů Bangových, jejichž knihám se naopak potřebné péče nedostalo (což je více patrné u knihy R. Bangy). V souvislosti s tím si lze položit otázku: jsou na tom česká nakladatelství tak špatně, nemají finanční prostředky na editory, šetří na nich? Nebo odmítali bratři Bangové přijmout první návrhy editorů? Nebo se snad nakladatelským domům zdálo lepší vydat práce v jejich „syrové a autentické“

²⁴ Ta je patrně hlavní školitelkou. Jednak autorka jmenuje C. Millerovou na zvláštním místě ve svém poděkování (Tanzer 2022: 308) a dále figuruje tato vysokoškolská pedagožka i jako korespondentka v textu věnovaném této knize po publikování anglické verze, kde autora ujišťuje o tom, že kniha není podvrh a autorka publikující pod pseudonymem Eliška Tanzer skutečně existuje (Ševela 2020).

podobě? Pak by ovšem bylo otázkou, zda jim můžeme – ať jako čtenáři, či jako vědci – takový postoj mlčky prominout: jednalo-li se o záměr ponechat i předem reflektované a uvědomované rozpory uvnitř textů, v takovém případě bych si dovolila uvažovat o „symbolickém násilí“ na autorech (či knihách) ze strany nakladatelů. I zde je proto legitimní zajímat se o zodpovědnost a etické uvažování zejména renomovaných nakladatelství, od nichž by čtenář (i vědec) očekával vysokou profesionalitu a předem dané standardy. Protože však skutečný průběh vzniku knih neznám, považuji za vhodné tuto pasáž ponechat ve formě čisté úvahy a doufat, že se příštím podobným počínům autorů z romského prostředí dostane více péče.

6 Závěrem

Jak jsem se snažila ukázat, všechny tři zde reflektované knihy se určitým způsobem blíží kritickým sociologickým autobiografiím, nejvíce pak E. Tanzer a nejméně R. Banga. P. Banga tím směrem sice vykročí, ale jako by zůstal na půli cesty a kritiku vůči celému systému explicitně nevysloví. Zároveň zde lze hovořit o určité rozkolísanosti směřování všech tří memoárů, kterou je možné interpretovat jako hledání pozice. Je otázkou, zda toto rozkolísání vzniklo vlivem přistoupení na dominantní diskurz, zda byly texty psány (plně či částečně) pod tlakem očekávání pravděpodobně majoritní čtenářské obce, či do jaké míry v tomto směru působila i nakladatelství a v případě E. Tanzer editoři. V každém případě lze přemýšlet o jistém strukturálním násilí, které mělo na psaní těchto autorů určitý vliv a patrně i podíl. Na snahu R. Bangy o únik z romské identity a budování vlastní identity bytí mezi dvěma světy se lze dívat jako na logickou reakci či důsledek menšinového stresu, kterému v životě čelil a zřejmě stále ještě čelí. Knihy, ač z literárního hlediska odlišné, tak do jisté míry nesou jisté znaky toho, že vznikaly za podobných okolností.

Současně si u všech tří knih může čtenář klást otázky, proč nebyli autoři opatrnější, aby se někoho jmenovitě nedotkli (zejména rodiny, ale i konkrétních romských aktivistů, popř. aby nezatížili pověst – a to jmenovitě u R. Bangy – celé komunity či národnosti), potažmo i jakým způsobem byly knihy čteny editory? Ovšem ačkoliv se knize R. Bangy dostalo z tohoto důvodu ze strany Romů pochopitelné kritiky, jsem přesvědčená, že i tuto knihu, stejně jako knihu P. Bangy a E. Tanzer, je možné zařadit mezi první vlaštovky, neb i on pomohl rozvířít diskusi a doufejme i podnítit další autory k psaní jejich autobiografické reflexe. Je totiž potřebné šířit povědomí o menšinovém stresu,²⁵ kterému Romové

25 Menšinový stres je definován jako „vztah mezi minoritou a dominantními hodnotami ústící v konflikt se sociálním prostředím příslušníků menšinových skupin“ (Dentato 2012). Tento koncept se u nás užívá zatím především v oblasti duševního zdraví příslušníků LGBTQ+ komunity (v textech Národního ústavu pro duševní zdraví – Pitoňák 2022), v zahraničí je pro oblast menšin obecně využíván již několik desetiletí (viz Meyer 2003).

ve společnostech bývalého Československa na cestě za svým sociálním vzestupem čelili a stále ještě čelí. Této potřeby si byli vědomi jak autoři sociálně vědních výzkumů z posledního desetiletí (např. Fónadová 2014; Nedbalková, Sidiropulu Janků 2015; Ort, 2023; Reichel 2023), tak i nakladatelství Kher, které vydalo knihu povídek spojující téma rozčarování Romů ze společenského vývoje po r. 1989 *Samet blues*.²⁶

Věřím, že rozvíření stojatých vod, které tyto tři knihy (spolu s knihou *Samet blues*) mezi zájemci o knižní produkci z romského prostředí a romské provenience způsobily, probudí nejen zájem různých nakladatelství vydávat další literárně zpracovaná biografická vzpomínání z romského prostředí, že se bude rozšiřovat i jejich čtenářský okruh, ale též že se jim dostane i patřičné editorské péče a navíc se postupně dostanou i hlouběji na skutečnou dřevň popisovaných problémů tím, že zahrnou širší politickou perspektivu. Množství recenzí, rozhovorů a diskusí, kterými byly tyto knihy uvedené na knižní trh, prozrazují jistou potřebu reformulovat celkovou post-sametovou zkušenost z jiného úhlu pohledu a hledat odpovědi na otázky, které byly ještě donedávna z hlediska celospolečenské debaty na samém okraji zájmu. Jedná se o otázky typu: Jak prožívali „zlatá devadesátá léta“ Romové? Jak se jejich životy během „devadesátek“ proměňovaly? Jak ovlivnil tržní kapitalismus jejich životy? Zdá se, že by romští autoři a autorky mohli mít nyní připravenou půdu a o jejich autentické projevy by mohl být zvýšený zájem.

Když v r. 2021 K. Ryvolová vydala knihu o dějinách romského psaní, rozdělila dosavadní romskou literární tvorbu do čtyř období. Poslední z nich, „Manažeri vlastního úspěchu“, spadá do období po r. 2005 (Ryvolová 2021: 112–116). Nad těmito třemi knihami vydanými v zavedených nakladatelstvích a prakticky velice úspěšnými si mohou klást otázku: Spadají ještě do této poslední kapitoly, anebo se jejich vydáním začala psát již zcela nová, samostatná kapitola, kterou bychom pracovně mohli nazvat např. „Mainstreamová tvorba“, žánr „Hrdinové navzdory“? Pokusím-li se hledat na tuto otázku odpověď, tak byt bych se ráda přiklonila ke druhé možnosti (knihy na pultech knihkupectví uspěly, rozvířily debatu, nezapadly, jedna z nich se dočkala významného ocenění), je zároveň dobré shrnout i zde pojmenovaná úskalí všech tří knih. Každá z nich slibuje a skutečně i začne autenticky vyprávět o „neobvyklém životě“, na což je mainstreamový čtenář zvědavý, ovšem zároveň se postupně z této pozice vymaňuje tím, že její autor(/ka) postupně přistupuje na proměnu své pozicionality, proměňuje se identita vyprávěče – v případě autobiografie hlavní postavy (E. Tanzer je studentkou, R. Banga oceňovaným mainstreamovým hudebníkem, textařem a producentem, P. Banga novinářem), během které se ztrácí vztahovost k původnímu prostředí. Jsou to patrně právě nevyjasněnost či rozkolísanost

26 Jedním ze spoluautorů knihy je i P. Banga, který přispěl povídkou *Lavutara* (Banga 2021a). Recenze na tuto knihu na stránkách RDž viz Čopjaková (2022).

pozicionality – vztahu k vlastnímu já a zároveň vztahu ke společnosti – které jsou hlavním momentem, proč nakonec nejsou knihy úplně tím, co od nich kritičtější čtenář očekává. Nedochází v nich k potřebné katarzi, ale postupně se jejich tah na branku vytrácí. Jako příklad mohu uvést knihu P. Bangy, a to již ne čistě z hlediska, co v knize je, ale spíše z hlediska, co mi v knize chybí. Čtenáři je srozumitelné naštvání P. Bangy na policejní brutalitu devadesátých let, ovšem těžko rozumí tomu, proč se jeho hněv následně obrací proti některým romským leaderům a angažovaným Romům, a nikoliv proti režimu, který prudký sociální propad Romů umožnil. Zdá se pak, jako by za tento průšvih, který trvá dodnes, neunesly odpovědnost lokální i vládní politici: autor jako by hledal náhradní viníky. Tímto i on, zdá se, přistupuje na dominantní diskurz, respektive ukazuje, že nechce jít proti současnému systému.

Je dost možné, že právě takovéto proměny identit způsobují i dojem nepravděpodobnosti. Jak formuloval S. Hall:

„vyjádření identity je mimořádně důležité pro naše vnitřní sebepojetí. [...] Je to určitý garant autenticity.“ (Hall 2013: 57)

Snad právě reflektování proměn identity – s upřímným a otevřeným přiznáním toho, jak tyto proměny ovlivnily vztahy s původním prostředím (příkladem mohou být zmíněné knihy Eribona, Louise a dalších) – by mohlo být jednou z cest, jak uspokojit i kritičtějšího čtenáře a publikovat hlasy z našeho romského prostředí lépe, a to třeba i na úrovni světových bestsellerů.

Literatura

- Ágg, A. 2021. Eliška Tanzer: „Našla som skutočnú lásku. K sebe!“ *Začítaj sa* [online]. Dostupné z: <https://zacitajsa.sk/rozhovor-eliska-tanzer-vyrastla-som-v-gete/> [cit. 22. 11. 2022].
- Alexander, J. C. 2015. K teorii kulturního traumatu. In: Kratochvíl, A. (ed.). *Paměť a trauma pohledem humanitních věd, komentovaná antologie teoretických textů*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, Akropolis, 97–122.
- van Baar, H. 2011. Europe's Romaphobia: problematization, securitization, nomadization. *Environment and Planning D: Society and Space* 29: 203–212.
- van Baar, H., Ivasiuc, A., Kreide, R. (eds.). 2019. *The Securitization of the Roma in Europe*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-77035-2>.
- Banga, P. 2021a. Lavutara. In: *Samet Blues*. Praha: Kher, 103–108.
- Banga, P. 2021b. Žižkovák. In: *Všude samá krása*. Praha: Kher, 208–215.
- Banga, P. 2022. *Skutečná cesta ven*. Brno: Host.
- Banga, R. 2021. *(NE)POŠLI to dál*. Praha: Nakladatelství xyz.
- Bendig, J., Štichauerová, J. 2023. *Roma Boy. Příběh nekončí*. Brno: CPress (Albatros Media).
- Berkyová, R. 2021. Hejty na Bangu smetou především Romy samotné. Nenávist kvůli jinému názoru je nepřijatelná. *Romea.cz* 23. 4. 2021. Dostupné z: <https://romea.cz/cz/komentare/renata-berkyova-hejty-na-bangu-smetou-predevším-romy-samotne-nenavist-kvuli-jinemu-nazoru-je-neprijatelna> [cit. 10. 12. 2023].
- Ciuciu, A., Veille F. 2014. Je suis Tzigane et je le reste: Des camps de réfugiés Roms jusqu'à la Sorbonne. (Jsem Romka a jsem na to hrdá: Z romských uprchlických táborů na Sorbonnu). (Ukázka z knihy). *Romano džaniben* 21 (2): 133–139.
- Čopjaková, K. 2022. Kolektiv autorů: Všude samá krása. Kolektiv autorů: Samet blues. [Recenze]. *Romano džaniben* 29 (2): 125–129.
- Daniel, S. 2019. Emil Ščuka: Cikánský baron jsem já. *Romano džaniben* 26 (1): 179–182.
- Dentato, M. P. 2012. The minority stress perspective. *Psychology and AIDS Exchange Newsletter* 2012, April 1. Dostupné z: <https://www.apa.org/pi/aids/resources/exchange/2012/04/minority-stress> [cit. 22. 11. 2022].
- Drtinová, D. 2021. Banga: Děti píšou otřesné věci, domácího násilí je strašně moc. Zachránila mě ulice. *DVTV* 19. 4. [online]. Dostupné z: <https://video.aktualne.cz/dvtv/banga-deti-pisou-otresne-veci-domaciho-nasili-je-strasne-moc/r~00c1a862a08211ebbb234ac1f6b220ee8/> [cit. 22. 11. 2022].
- Eribon, D. 2019. *Návrat do Remeše*. Praha: Tranzit.cz.
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky*. Praha: Tranzit.
- Fečová, O. 2022. *Den byl pro mě krátkej. Paměti hrdé Romky*. Praha: Kher, Paseka.

- Fónadová, L. 2014. *Nenechali se vyloučit: Sociální vzestupy Romů v české společnosti*. Brno: MU v Brně.
- Hajská, M., Turková, K., Andrš, Z. 2014. Sam manuš laše, sar so aver manuš. / Jsme stejně dobří lidé, jako všichni ostatní. Rozhovor s Aninou Ciuciu. *Romano džaniben* 21 (2): 116–132.
- Hall, S. 2013. Staré a nové identity, staré a nové etnicity. In: Appadurai, A. et al. (ed.). 2013. *Postkoloniální myšlení IV*. Praha: Tranzit.cz, 56–83.
- Honzák, R., Cibulka, A., Pilátová, A. 2019. *Vyhořet může každý*. Praha: Vyšehrad.
- Jandáková, L., Patočková, R. 2019. Oksana Marafiotiová: Žij tam, kde jsou písně. Jak ruská Romka dobyla Ameriku. [Recenze.] *Romano džaniben* 26 (1): 175–178.
- Jenkins, T. 2022. *Cesta ze dna*. Praha: Nakladatelství xyz.
- Klimeš, O. 2023. Jak zůstat jiný? *A2* 19 (16): 6–7.
- Kóczé, A., Rövid, M. 2017. Roma and the politics of double discourse in contemporary Europe. *Identities* 24 (6): 684–700. DOI: 10.1080/1070289X.2017.1380338.
- Kozáková, K. 2004. Karolína – Cesta životem v cikánském voze. In: *Memoáry romských žen*. Brno: MRK, 15–125.
- Lacková, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- Lavička, V. 2021. Občanští členové „romské rady“ vyzvali Radka Bangu, aby se omluvil za své výroky, které podkopávají důstojnost Romů. *Romea.cz* 22. 4. [online.] Dostupné z: <https://romea.cz/cz/domaci/obcansti-clenove-romske-rady-vyzvali-radka-bangu-by-se-omluvil-za-sve-vyroky-kttere-podkopavaji-dustojnost-romu> [cit. 10. 12. 2023].
- Louis, É. 2017. *Skoncovat s Eddym B.* Praha: Paseka.
- Louis, É. 2019. *Dějiny násilí*. Praha: Paseka.
- Louis, É. 2021a. *Jak se stát jiným*. Praha: Paseka.
- Louis, É. 2021b. *Kdo zabil mého otce*. Praha: Paseka.
- Louis, É. 2022. *Boje a proměny jedné ženy*. Praha: Paseka.
- Lundgren, G., Taikon, A. 2003. *From coppersmith to nurse: Alyosha, the son of a Gypsy Chief*. Hertfordshire: Centre de recherches Tsiganes and University of Hertfordshire Press.
- Machálková, E. 2004. Elina – sága rodu Holomků. In: *Memoáry romských žen*. Brno: MRK, 13–56.
- Marafiotiová, O. 2019. *Žij tam, kde jsou písně. Jak ruská Romka dobyla Ameriku*. Praha, Kroměříž: Triton.
- Meyer, I. H. 2003. Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin* 129 (5): 674–697. Dostupné z: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12956539/> [cit. 24. 4. 2022].

- Nedbalková, K., Sidiropulu Janků, K. (eds.). 2015. *Doing research, making science: The memory of Roma workers*. Brno: Centre for the Study of Democracy and Culture, Sociologická řada.
- Němec J. 2023. Trauma bere vše. Jak jeden druh příběhu ovládl nejen českou literaturu. *Host* 39 (10): 16–23.
- Ort, J. 2023. *Harmonie soužití. Romové jako místní obyvatelé východního Slovenska*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- Oswald, K. 2010. *Dávné vzpomínky. Marnost nad marnost, ale jak krásná...* Brno: Nakl. Šimon Ryšavý.
- Pitoňák, M. 2022. Menšinový stres v perspektivě zdravotních nerovností mezi heterosexuálními a neheterosexuálními lidmi. *Psychiatrie pro praxi* 2: 100–104. DOI: 10.36290/psy.2022.022.
- Ryšavý, Z. 2021. Patrik a Gyulla Bangovi reagují na Radka Bangu: Nesouhlasíme s výroky svého bratra v DVTV, pošpinil celou naši rodinu, kniha není pravdivá. *Romea.cz* 22. 4. [online]. Dostupné z: <https://romea.cz/cz/domaci/patrik-a-gyulla-bangovi-reaguji-na-vyroky-radka-bangy-nesouhlasime-s-vyroky-sveho-bratra-v-dvtv-pospinil-celou-nasi-rodinu> [cit. 10. 12. 2023].
- Ryvolová, K. 2009. Z měditepce zdravotníkem (portrét Aljoši Taikona). *Romano džaniben* 16 (ňilaj): 183–193.
- Ryvolová, K. 2011a. Co na sebe prozrazují romské a travellerské životní příběhy. *Romano džaniben* 18 (1): 65–78.
- Ryvolová, K. 2011b. Darebáci, paďoši a intrikáni, aneb kramářské písně z Valdic. *Host* 27 (2): 19–23. Dostupné z: https://www.h7o.cz/files/magazines/254/host_2011_02.pdf [cit. 20. 12. 2023].
- Ryvolová, K. 2021. *Špačkem tužky na manžetě. Příběh literatury Romů*. Praha: Slovo 21.
- Said, E. W. 2008. *Orientalismus: západní koncepce Orientu*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Serinek, J., Tesař, J. 2016. *Česká cikánská rapsodie*. Praha: Triáda.
- Shaw, M. 2006. *Narrating Gypsies, telling travellers: A study of the relational Self in four life stories*. Umeå: Umeå universitet.
- Sniegoň, T. 2017. *Zmizelá historie. Holokaust v české a slovenské historické kultuře*. Praha: Argo.
- Ščuka, E. 2019. *Cikánský baron jsem já*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Ševela, V. 2021. Vyrosla ve slumu jako dcera prostitutky, v Anglii živořila jako otrok. Autorka memoárů Dívka odnikud odpovídá na otázky HN. *Hospodářské noviny* 22. 6. [online]. Dostupné z: <https://vikend.hn.cz/c1-66779210-autorka-memoaru-divka-odnikud-odhalila-hn-sve-tajemstvi-vyrosla-ve-slovenskem-romskem-slumu-v-anglii-zivorila-jako-detsky-otrok> [cit. 22. 11. 2022].

- Šubrt, J., Pfeiferová, Š. 2011. Nástin teoreticko-sociologického přístupu k otázce historického vědomí. In: Šubrt, J. (ed.). *Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 21–30.
- Taikon, A., Lundgrenová, G. 2017. Aljoša, syn romského vajdy. *Romano džaniben* 24 (2): 139–155.
- Tanzer, E. 2022. *Vyrostla jsem v ghettu, (aneb) Nikoho neobviňuji, nikomu se nechci mstít. Chci se jen vyléčit*. Praha: Kniha Zlín, Albatros media.
- Válek, V. 2000. *Memoárová literatura 20. století*. Brno: CERM.
- Zahova, S. 2017. Dětství v životopisných textech švédských Romů – tendence a proměny. *Romano džaniben* 24 (2): 45–69.
- Zdařilová, E. 2023. O. Fečová: Den byl pro mě krátký. [Recenze]. *Romano džaniben* 30 (1): 182–184.
- Žižková, V. 2023. Cesta ven, nebo egotrip? Autobiografie Patrika Bangy. *A2* 19 (11): 3. Dostupné z: <https://www.advojka.cz/archiv/2023/11/cesta-ven-nebo-egotrip> [cit. 2. 8. 2023].